

Н.І. БИЦКО
(Чернівці)

**НАЗВИ ГІДРООБ'ЄКТІВ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ
(ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЗА ГЕНЕТИЧНИМИ ГНІЗДАМИ)**

УДК 81-373.21 (477.84)

Бицко Н.І. Назви гідрооб'єктів Тернопільщини (інтерпретація за генетичними гніздами); 9 стор.; кількість бібліографічних джерел – 8; мова українська.

Анотація. У статті проведена класифікація гідронімів за генетичними гніздами, на основі якої проаналізовано назви гідрооб'єктів Тернопільської області із лексико-семантичного та словотвірного погляду, що дозволило реконструювати прагідроніми певної словотвірної моделі.

Ключові слова: гідронім, ономастичне гніздо, гідронімне гніздо, топонім.

Resume. The paper carries out a classification of hydronyms according to genetic nests on whose basis some names of hydroobjects in the lexico-semantic and word-formative point of view and that has made it possible to reconstruct a primohydronym of a certain word-formative model.

Key words: hydronym, onomastic nest, hydronimic nest, toponym.

У лінгвістиці гідроніми прийнято вважати найбільш давніми, консервативними, а отже, – і найбільш стабільними лексичними пластами. Таким чином, гідроніми разом із іншими онімами та лексичними фактами мови слов'ян сприймаються як коштовна скриня, наповнена лінгвістичними цінностями у вигляді ономастичних назв, які свідчать про духовну та матеріальну культуру слов'ян, починаючи ще з дописемного періоду.

Проблема вивчення гідронімії кожного слов'янського регіону в етимологічному, хронологічному та порівняльному аспектах і сьогодні залишається досить актуальною. Лінгвістичний аналіз гідронімії того чи іншого слов'янського терену часто проводиться без врахування етимологізації відповідних базових апелятивів, без спирання на ономастичний матеріал ойконімного та топонімного характеру слов'янських територій, без встановлення ареалу розповсюдження назв. Саме в пошуках генетичних зв'язків порівняльний аналіз, як нам видається, дозволяє детально дослідити етимологію гідронайменувань та відновити відповідні апелятивні бази в розумінні їхнього фонетичного, семантичного, словотвірного та дериваційного наповнення. Такий підхід дає змогу здійснити лінгвістичні тлумачення та виявити атрибути досліджуваних назв гідрооб'єктів, визначити їхню хронологію, а також із певною вірогідністю реконструювати частину праслов'янського гідронімного фонду.

Багатоаспектність лінгвістичного аналізу гідронімного матеріалу, його складна структура висувають на перший план проведення аналізу назв, які входять до генетичних гнізд. Саме класифікація гідронімів, на нашу думку, за генетичними гніздами щодо їх розгляду в генетичному плані є найбільш цікавою та результативною. Такий підхід дозволяє глибше ввійти у фонетичну еволюцію лексичних гнізд, до яких належать проаналізовані нижче гідроніми, встановити морфологічні перетворення конкретних ознак.

З огляду на вказані вище моменти об'єктом своєї лінгвістичної розвідки ми обрали ті назви гідрооб'єктів Тернопільщини, лінгвістичний аналіз яких ми проводили, базуючись на інтерпретації генетичних гнізд – підході, запропонованому білоруською вченою Р.М. Козловою.

Тернопільська область розташована в межах Подільської височини, крайня північно-західна частина – у межах рівнини Малого Полісся. На території області налічується 120 річок завдовжки понад 10 км кожна, вони належать до басейнів Дністра та Прип'яті. В області розташовано біля 270 ставків та водосховищ, в тому числі частина Дністровського водосховища. Частина області лежить також у межах Подільської височини; крайня північно-західна частина – в межах рівнини Малого Полісся. [2, Т.2, с. 98]. У своєму дослідженні в якості джерельного порівняльного ономастичного матеріалу ми послуговувались працею Р.М. Козлової “Беларуская і славянская гідронімія. Праславянські фонд”, яка висуває проблему виявлення праслов'янського гідронімного стратуму – провідну у вивченні слов'янського етногенезу. Вона підкреслює, що саме “виявлення праслов'янського гідронімного фонду і картографування праслов'янської гідронімії, крім суто лінгвістичних потреб, дозволило природнім чином окреслити межі стародавньої Славії без перекручування фактів, підгону їх під існуючу теорію праязичності слов'ян, які випрацювані на мізерних фактах” [4, Т.1, с. 7].

Ономастичне гніздо *dēt-

Дітчина – болото, яр у населеному пункті Козова Тернопільської області, [М-35-87-В-6]. У білоруській землі зафіксована назва річки *Дзітва* на Гродненщині у Воронайському та Лідському районах, яка бере свій початок у Литві. Литовська назва *Ditva*. [4, Т.1, с. 122]. У Росії зустрічаємо: *Дитвиця*, річка у Вологодській губернії; *Дитва*, *Дитовка* – річка у басейні Ками; *Дитятки* – озеро на лівобережжі Москви; *Детин* – озеро на Вітебщині; *Детково* – озеро на лівобережжі нижньої Оки; *Издетка* – гідронім басейну ріки Угри. [4, Т.1, с. 122]. Можна зробити висновок, що назва утворена від апелятива: І. *dētījъ: ст.сл. **дѣтишь** “немовля, дітище”; слов'ян. *detië* “хлопчик”; д.рус. **дѣтичь** “хлопець, юнак”; похідне з натрон. суф. -іть від

děť [8, с. 15]; II. [дітський] “екзекутор, урядник”; ст.сл. дѣцкый “княжий, а потім судовий посланець” (1444 р.); рос. заст. [детский] “охоронець, прислужник князя (на Русі)”; др.р. дѣтський, дѣтський, дѣтський “княжий отрок”; польськ. dziecki “судовий виконавець”; “ть” – субстантивований прикметн., пов’яз., очевидно, з *děť “діти” (в значенні слуг князя); у польській мові з східнослов. див. “діти” : – рос. дети; – др. р. дѣти; польськ. dzieci; ст.сл. дѣти [1, с. 93- 94]; дедичный – доставшийся от деда [3, Т.1, с. 509]. Дѣтко, дѣтко (особова назва молд., слов. дѣтж) (1491) [1, с. 340]. На ономастичному слов’янському матеріалі можна простежити спорідненість ад’єктивних основ назв гідрооб’єктів: укр. Дітиницька – ліва притока річки Вязавки (лівобережжя Дніпра) (раніше Дѣтиница); біл. Детин – озеро на Вітебщині; Дѣтинка – яр у Столинському районі на Брестщині; рос. Детиницкий – ліва притока річки Матвейки Тульської обл. [4, Т.1, с. 123] Етимологія наведених назв розкривається при виявленні регіональної рефлексії кореневого голосного ě. Однією із рефлексій праслав’янського ě був голосний i, який зберігся в українській мові до наших часів. Таким чином, укр. Дітчина поряд із білоруськими та російськими сучасними назвами гідрооб’єктів можна віднести до ономастичного гнізда кореня *děť-.

Гідронімне гніздо *grom-

Громиші – болото, яр у населеному пункті Заложці Тернопільської області [М-35-75-Г-6]. В основі назви маємо апел. *gromъ I: – ст.слов. громъ “грім”; польськ. grom “грім”; д-рус., рус-дслов. граммъ “гроза”; укр. грім “грім”, [8, с. 138]; громашник (бот.) “печіночниця” – неясне, можливо, повяз. із грім, як назва рослини, що цвіте до першого весняного грому, розцв. відразу, як зійде сніг”; *громити*: рос. громить, пол. gromić “громити”, псл. gromiti* – пов’язане з *gromъ* “грім”, проте не виключена можливість зв’язку з основою *grom* – “купа”, зустрічається в похідних утвореннях: псл. *gromada; *громушка* “грунт, усіяний дрібними камінцями”; очевидно, походить від *громити* в первісному значенні “перетворювати в уламки, дробити” [8, с. 601]; “*громить* кого, что разбивать неприятеля, поражать въ него сильно, поголовно; разрушать, зорить, разорять, опустошать боемъ; *громышокъ* гремокъ, бубенчикъ, балабончикъ” [3, Т.1, с. 397]. *Гром* належить до популярних гідронайменувань Гомельщини: *Гром* – ріка у басейні Сожі у Веткаївському районі. Ідеальними відповідниками для цих верхньодніпровських назв є назви, які знаходяться у басейні ріки Вісли: *Grom* – озера Щиценському повіті Альштинського воєводства; *Grommer Flies* – НП Саскай Стругі, до яких потрібно залучати зафіксовані Г. Герулісом як давньопруські *Gramen*, *Gramme* – озера, *Gramuppen* – ріка < *Gram-uppen*

(назва утворена шляхом долучення апелятива уре “ріка”). Назва *Grommer Flies* – фонетична й граматична адаптація німцями слов’янського *Grom*, до якого приєднано апел. *Flies* “ріка”. [4, Т.2, с. 20]. Досліджувана назва досить популярна в ономастиконі слов’ян, напр.: біл. *Гром* – назва поселення у Буда-Кашалевському районі Гомельщини та Черикаївському районі Могильовщини, ст. білор. *Громъ, Грома* (ж.) – антропоніми, *Громы* (множ.) – хутір у Стародубському повіті Чернігівської губернії, *Громая* – ріка у Тульській області, *Громовіца* – ліс, куди часто вдаряє грім біля села Чудзін Брестської області, *Громовой* – яр на правому березі Журянки у верхів’ї ріки Ока, *Громов* – яр на лівому березі Дону, македонське *Грем* – верхівка гори Біч у Македонських горах. [4, Т.2, с. 21]. Ареал назв свідчить про давньослов’янське походження. Архетипом для цих назв є **Gromъ* (у якості прагідроніма та й в однаковій відповідності праойконіма, пратопоніма, праантропоніма), які однаковою мірою відповідають апел. **gromъ* «гром, перун». [4, Т.2, с. 20]. Оскільки Громами називали невеликі озера, річки, протоки, то про якісь звукові шумові асоціації говорити, мабуть, не доводиться. Хоча, ймовірно, ці місця були пов’язані з культовими обрядами, які прославляли бога Перуна. [7, с. 196.]

Ономастичне гніздо **кобань-*

Кабаний Рів – болото, на північ від населеного пункту Славна Тернопільської області [М-35-75-В-в]. Назва походить від псл. **кобань*: сербохорват. *кóбан*, також кличка барана, блр. діал. *кабáн* “півень”. *Kaban* “*kogut*” [8, с. 87]; кабан І. “вепр, (дика) свиня, боров”, укр. кабан; кабан; рос. кабан, польськ. *кабан* [1, с. 330]. Кореневу морфему *кабан-* можливо зв’язати з наступними апелятивними гніздами: *кабан* “товста колода”; *кабан* “велика крига”; *кабан* “товстий, здоровий чоловік”; *кабан* “кладка сіна, снопів”; “стіг, скирда”; *кабан* “куча вугілля”; *кабан* “площа землі, на якій вирубано ліс для випалювання вугілля”; *кабан* “глиняний посуд для олії і молока”; *кабан* “гола вершина гори” [4,Т.3, с. 73]. Ономастичне гніздо **Кобань-* досить розповсюджене: *Кабанаўка* – ойконім на Гомельщині, *Кабанаўкі Канал* – ліва притока Березини, що в басейні Дніпра, *Верхній Кабан*, *Нижній Кабан* – озера, розташовані біля впадання ріки Казанки у Волгу, *Кабани* – озера басейну ріки М’юші на правобережжі ріки Ками, *Кабанское* – озеро на правобережжі ріки Оки та ін. [4,Т.3, с.71].

Ономастичне гніздо **кьґніса-*

На території Тернопільщини досить розповсюджені назви гідрооб’єктів, які входять до ономастичного гнізда **Кьґніса-*. Із власних досліджень з використанням формантно-словотвірних та лексико-семантичних методів

аналізу мікрогідронімів Тернопільської області нами було спостережено і зафіксовано 14 однотипних назв колодязів, а саме: **Жива Криниця** зустрічається 15 разів по різних районах; **Біла Криниця** зустрічається 5 разів по різних районах; назва **Винниця** – 4 рази; **Андругівська** – 2; **Кінська** – 2 рази; **Легка** – 2; **Прачка** – 2 та ін. Розглянемо деякі з них: **Біла криниця** – назва криниці в населеному пункті Буцнів, НП Острів, НП Кокошинці Гусятинського району [М-35-88-Г-г]; **Біла криниця** – назва потоку, що протікає в НП Городниця Гусятинського району [М-35-86-Б-г]; у НП Семанівці Чортківського району [М-35-87-Ч-г]; у НП Товсте Гусятинського району [М-35-83-Г-г]; у НП Волиця Гусятинського району [М-35-84-Г-г]; **Біла криниця** – назва джерела в НП Шеківці Борщівського району [М-35-87-Б-г] та ін. Інтерес становить вивчення семантичного розгалуження, а також окреслення регіонального поширення у східнослов'янських мовах слів *крина*, *кринка*, *криниця*, *керниця*, *кирниця*. Так, автори “Етимологического словаря славянских языков” вважають, що терміни *криниця*, *керниця* “джерело, колодязь” (< *krinica, *kǫpnica) походить від давнього дієприкметника *kǫpъ + суф. -ica, а слова *крина*, *кринка* (< *krina, *krinъka), яким надається виключно значення посуду, зокрема керамічного, – від *krin, де -in- – суфікс. [8, с. 98]. Лінгвіст О.М. Трубачов тлумачить географічний термін *криниця* як такий, що генетично сягає території Південної Русі у значенні “джерело, колодязь”, однак відмовляє йому в спорідненості семантики із слн. kǫnica, яке репрезентує семему “яма”. [5, с. 158].

На думку М.І. Толстого, лексема *криниця* в східно-слов'янських мовах, зокрема у польських говорах, не завжди має значення “джерело”. Дослідник не бачить різкої межі між лексемами *крина*, *кринка* та *криниця*. Більше того, він поділяє думку польських учених М. Юрковського і К. Мошинського про те, що “первісним для географічного терміна значенням, яке відбите в сучасному “колодязь”, було – “споруда для огороження і збереження води” [5, с. 159]. *Kǫpnica-, *Kǫpnikъ – досить розповсюджені деривати з формантами -ica, -ikъ. Порівняймо: біл. *Корниця* – права притока Густатки в басейні Західної Двіни, рос. *Корниця* – ойконім у Тверській області, укр. *Корниця* – назва населеного пункту в Заславському районі на Волині; *Керниця* – назва семи річок на території України в басейні рік Дністра, Дунаю, багато з яких мають варіативні назви: *Курница*, *Кирниця*, *Керничка*; *Суха Керниця* – ріка у Косівському районі Івано-Франківської обл.; *Вербова Кирниця* – ліва притока Задубрівки басейну ріки Прут на лівобережжі Дунаю [6, с. 97]; *Кирничка* – ліва притока Млиновиці басейну ріки Тісси, *Кирнична* – балка поблизу Азовського моря [6, с. 245]; болг. *Корниця* – село, *Корницки езера* – озера у Гоцевдельчівській околиці; польськ. *Kiernica* – ріка басейну

Любачівки у басейні ріки Сан; *Zielona Kyrniczka* – притока Ловчі басейну Вісли [4, Т.2, с. 157].

Від наведеного об'єму слов'янських гідронімів ми не відокремлюємо загальнослов'янських онімів типу *Крыница, Криница, Креница* та похідних від них, які сягають історичних утворень *Кырница > Кирница, Кэрница > Керница*. Їх загальнослов'янське розповсюдження та фіксація в пам'ятках писемності дають змогу зробити висновок про давній процес метатези *ыр > ры, ир > ри, ер > ре* в коренвих морфемах. Таким чином, метатеза *голосний плюс плавний > плавний плюс голосний* вирішує питання вокалізму в онімних коренях *Кырн- > Крын-, Кирн- > Крин-, Керн- > Крен*, а також повністю розв'язує проблему структури основ: *Крын-, Крин-, Крен-*. [4, Т.2, с. 158].

Отже, можемо зробити висновок, що дана розвідка, основана на інтерпретації гідронімного матеріалу Тернопільщини за генетичними гніздами, дозволила встановити генетичні зв'язки гідронімів із іншими онімами, а також частково реконструювати ономастичні мікросистеми, без чого неможливо розібратися в етимології назв гідрооб'єктів. Принцип вивчення ономастичних ознак в етимологічній мікросистемі змушує дослідників знову звернутися до шлейхерівського терміну “родослівного дерева”, у сучасній етимології не досить сьогодні популярного.

Таким чином, процес утворення етимологічних мікросистем можна порівняти з процесом розвитку біологічного дерева, кожна гілка (нова ознака) якого живиться соками загального стовбура, а силу всього організму визначає глибинна коренева система. Як біологічне дерево, генетична мікросистема розросталася вшир і ввись та жила й функціонувала тисячі років. Тобто дослідники-ономасти також повинні зберігати цю “кореневу систему”, детально відновлюючи прагідроніми певної словотвірної моделі та ілюструючи групи стародавніх слов'янських назв, що, в свою чергу, в майбутньому дозволить вирішити проблему етногенезу та прабатьківщини слов'янства, яку спільно намагаються долати вчені-ономасти з усієї Славії.

Скорочення

[М-35...] – Військова топографічна карта. Масштаб 1:25000.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – Київ-Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
2. Географічна енциклопедія України. – Т.1-3. – Київ, 1989-1993.

3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: ГИС, 1955. – Т. 1-4.
4. Казлова Р.М. Славянская гідранімія. Праславянскі фонд. – Т.1-3, Гомель: ГГУ, 2000-2003.
5. Карпенко О.П. Гідронімікон Полісся. – Київ: “КІЙ”, 2003. – 317 с.
6. Словник гідронімів України / Ред. колегія: Непокупний А.П., Стрижак О.С., Цілуйко К.К. – Київ, 1979. – 780 с.
7. Словник мікротопонімів і мікрогідронімів північно-західної України та суміжних земель. – Т.1 / Упоряд. Г.Л. Аркушин. – Луцьк: РВВ “Вежа” ВДУ ім. Лесі Українки, 2006. – 408 с.
8. Этимологический словарь славянских языков: Прасл. лекс. фонд / Под. ред. О.Н. Трубачёва. – М.: Наука, 1999. – Вып. 25.